

ВІДГУК

**офіційного опонента доктора філософських наук Рубського Вячеслава
Миколайовича на дисертацію Дудченка Андрія Володимировича
«Літургійний реалізм в богослов'ї Олександра Шмемана», подану на
здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 041 –
богослов'я**

Дисертаційне дослідження А.В. Дудченка, присвячене вивченню природи літургійного реалізму в спадщині прот. О. Шмемана актуальне не тільки з теоретичних і практичних позицій, але і з духовної точки зору, оскільки способи передачі досвіду, який іменується «нумінозним» або «містичним» завжди є проблематичними. Вербальні мости і орієнтири о. Олександра є одним з кращих зразків такої передачі внутрішнього інтимного в сферу загального дії (Літургії) і громадського обговорення (богословська рефлексія).

Протоієрей Олександр розумів всю складність передачі літургійного «досвіду Церкви» в текстах статей і книг. Може саме тому найбільш цінними виявляються його щоденникові записи про євхаристійні дари і зібрання як таїнство. У даному контексті богословська система О. Шмемана вимагає більш детальної реконструкції та аналізу з урахуванням мовної проблеми теології, що успішно зробив дисертант.

Актуальність даної роботи засвідчується підвищеною увагою до євхаристійного таїнства конкретних громад і євхаристійної єдності православ'я в цілому протягом вже багатьох років. Автор, навколо імені якого найчастіше виникають суперечки і надії, обраний абсолютно точно. Сакраментологія та теологія о. Олександра Шмемана пронизані безпосереднім переживанням реальності Божого Царства, його радісної іманентності. Протоієрей Олександр передбачив проблематику багатьох

сучасних богословських праць про проблематичність постулювання трансцендентної реальності як богослужбової і навіть побутової. Необхідність системного богословського аналізу ідей О. Шмемана назріла давно. Автор планомірно провів цілісний історико-богословський аналіз та реконструкцію системи літургійного богослов'я протопресвітера Олександра Шмемана в контексті літургійного реалізму та здійснив аналіз її рецепції і впливу на сучасну християнську богословську думку та релігійну практику.

Автором проаналізовано великий обсяг наукової літератури, який дозволив продемонструвати глибоке володіння теоретичними знаннями з досліджуваної теми. Серед множини джерел не тільки всі твори прот. О. Шмемана, його листування з Г. Флоровським 1947-1955 років, нещодавно опубліковане П. Гаврилюком (2019), а й твори тих, хто чинив на нього вплив (роботи С.Н. Булгакова, К. Керна, А. Карташова, М. Афанасьєва, Л. Бодуена, О. Казеля, Р. Гуардіні, Л. Буйє та ін.). У дисертації враховані також західні монографії і дослідження, присвячені спадщині прот. О. Шмемана (Г. Летроп, А. Кавани, К. Ірвін, Д. Фагерберг, Б. Морілл, прот. П. Галадза та важлива дисертація М. Х'елма «Звільнення Церкви: незавершений проект літургійного богослов'я»).

У роботі враховано контекст діяльності прот. О. Шмемана та обставини появи його творів. Це був період стрімкого розвитку християнського богослов'я в Західній Європі в першій половині ХХ століття. Як фактор впливу відзначений Православний Свято-Сергієвський богословський інститут в Парижі та ідеї представників літургійного руху в Католицькій Церкві. Становлення літургійного богослов'я розглядається також в контексті діяльності та служіння в Свято-Володимирській семінарії в Сполучених Штатах Америки. Все це важливі віхи становлення О. Шмемана як особистості і теолога, які варті детального аналізу та осмислення.

Робота також має чітко означену наукову новизну. Передусім цілком погоджуємося із тим, що у дисертації автором «вперше у вітчизняному

богослов'ї проведено цілісний історико-богословський аналіз та реконструкцію системи літургійного богослов'я протопресвітера Олександра Шмемана в контексті літургійного реалізму та здійснено аналіз її рецепції і впливу на сучасну християнську богословську думку та релігійну практику» (стор. 23). Важливим внеском у розвиток українського православного богослов'я є обґрунтування дисертантом тез про те, що «О. Шмеман заперечує розрив поцейбічного і потойбічного і пов'язує ці два різні виміри буття одне з одним за допомогою категорії співвідношення між символом і явленою реальністю, яку називає «віднесеністю»» (стор. 23). А також твердження, що в «заперечення принципу першості призводить до того, що місцеві церкви віддаляються одна від одної і поглинаються провінціалізмом місцевих традицій» (стор. 24).

Дійсна наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що вперше дисертантом зібраний і проаналізований весь матеріал спадщини о.Олександра Шмемана в контексті тих ідей і прозрінь, які він сам вважав найважливішими. Це стало можливим тільки при введенні в науковий обіг в українському контексті множини матеріалів з архіву О. Шмемана в бібліотеці Свято-Володимирської семінарії (США).

Новим в дисертаційному дослідженні є також хороший аналіз рецепції богослов'я О. Шмемана в українській богословській думці та його впливу на подальшу богословську думку в грецькому та в англійському поліконфесійному академічному середовищі.

Оцінюючи роботу з точки зору її форми, слід сказати, що всі формальні вимоги, що пред'являються до дисертацій дотримані дослідником. Структура роботи добре продумана, тематика рівномірно висвітлена, що дало можливість автору системно і послідовно визначити наукову новизну, яка вповні відповідає очікуваним результатам. А.В. Дудченко провів всебічний аналіз досліджуваного предмета. Також виправдана і логіка побудови дисертації. Вона складається з вступу, який розкриває актуальність даного

дослідження і лаконічно окреслює методологічний апарат, трьох розділів, що включають результати теоретичного дослідження, висновків та списку літератури (190 найменувань).

Ідеї дисертації пройшли достатню апробацію: основні її положення були включені у навчальні курси автора, доповідалися на всеукраїнських та міжнародних наукових конференціях, а також знайшли своє відображення у 10 статтях, 7 з яких опубліковані в українських та іноземних фахових виданнях. Підсумки дисертаційного дослідження відображено в загальних висновках, які корелюють із висновками до кожного з розділів і відтворюють реалізацію мети й завдань дослідження. Автореферат за змістом відтворює основні положення дисертаційної роботи та оформлений відповідно до вимог. Дослідницькі завдання, які були визначені відповідно до поставленої мети дослідження, виконані в повному обсязі.

У першому розділі Андрій Дудченко проводить повноцінний огляд основних джерел за темою дисертації. Тут враховані всі наявні дослідження за весь період від 1980-х років до 2019 року. На належному рівні здійснено історико-богословський аналіз творчої та епістолярної спадщини прот. О. Шмемана. Це дозволило автору визначити основні етапи становлення творчості Шмемана, проаналізувати джерела впливу на його світогляд. У тому ж розділі А.В. Дудченко визначив теоретико-методологічні основи дослідження, які були комплексно застосовані в ході написання роботи.

У другому розділі автор зробив спробу здійснення реконструкції літургійного богослов'я О. Шмемана як цілісної світоглядно-богословської системи. Термін, який автор вибрав як головний, можна оскаржити, але «літургійний реалізм» в тому чи іншому сенсі дійсно є стрижнем теології і проповіді прот. О. Шмемана. У рамках методології аналізу процесу розвитку богослов'я і релігійної філософії прот. О. Шмемана дисертант чітко визначив основні ідеї спадщини досліджуваного автора:

1. Первинність особистого досвіду віри та сприйняття християнства як «кінця релігії».
2. Євхаристійність як покликання людини.
3. Богослов'я символу та категорія «віднесеності».
4. Бачення світу у світлі християнського одкровення («створений – упалий – відкуплений») (стор. 73).

Розкриваючи проблематику літургійного досвіду як підстави віри у Христа, А.В. Дудченко цілком усвідомлює, що обраний ним метод дослідження літургійного (містичного) досвіду не може бути цілком задовільним. У цьому пункті він збігається не тільки з досліджуваним автором, а й з цілим рядом святоотцівських міркувань про внутрішнє і зовнішнє в теології (наприклад, св. Григорій Палама засвідчує: *«як словом висловити Благо, яке вище слова? Тому залишається тільки дякувати Богові за те, що Він дає благодать, яка і на думку не прийде людям, уявна, що вони все знають у своїй великій мудрості»* (Тріади, пит. 1)).

Розглядаючи еклезіологію О. Шмемана, автор дає комплексне осмислення образів Церкви, таких як «єдність», «таїнство», «Дух» тощо, що більш метафоричні, ніж необхідно для конструктивного розуміння досліджуваного автора. Найбільш точно А.В. Дудченко резюмує еклезіологію Шмемана вже у Висновках: *«Важливою складовою еклезіології О. Шмемана є наголошення на тому, що сутність Церкви виявляється не через її адміністративні структури, які є тимчасовими та минуцими, а через внутрішні ознаки, якими є єдність та любов»* (стор. 198). З цим можна погодитися, оскільки цілком точно відображає погляди пізнього Шмемана на рухи навколо екуменічної проблематики.

Принципи євхаристійної еклезіології Н. Афанасьєва, якої дотримувався О. Шмеман не є бездоганними, однак автор робить важливий акцент на первинність помісного устрою Церкви в літургійному богослов'ї Шмемана. Дисертант розмірковує і про актуальну проблему церковної

автокефалії, причини ускладненості якої О. Шмеман бачив в «подвійній міфології» грецьких Церков, заснованої на світському і церковному націоналізмі. У відповідь він закликав повернутися до «сутнісної еклезіології», щоб бути Церквою, а не національною спільнотою (стор. 53). У цьому поверненні церковні автокефалії для О. Шмемана представлялися лише тимчасовими історичними проекціями, а не сутнісним явищем. У цьому сенсі дана тема і заклик актуальні сьогодні не менше, ніж у часи Шмемана.

У підрозділі 2.3 автор вводить тлумачить центральну для нього теорію про «літургійний реалізм», який характеризується основним принципом *lex orandi est lex credendi*. Концепту «християнський реалізм» потрібно пройти між Сциллою «християнського атеїзму» (Т. Альтицер, К. Кох, У. Ваханян і ін.) і Харибдою суб'єктивного ідеалізму (Дж. Берклі, І. Фіхте, І. Кант). Виключне становище Євхаристії в богослов'ї О. Шмемана робить це поняття надзвичайно важливим. Тут не можна обійтися поетичними порівняннями: «досвід раю», «досвід неба», «передчуття Царства» тощо. Разом з о. Олександром дисертант шукає і знаходить задовільні формули виразу відносин Бога і людини в матеріальній реальності. Через аналіз і диференціацію понять «знак», «образ», «символ» автор приходять до розуміння православного реалізму, що передбачає поєднання у «символі» того, що звичайно мислиться як непоєднуване.

У третьому розділі автор розглядає літургійне богослов'я О. Шмемана в його практичному застосуванні. А.В. Дудченко аналізує природу популярності символічного розуміння Літургії в різному розумінні цього слова. Серед прогресивно налаштованих кіл священнослужителів і віруючих найбільш популярним виявляється підхід прот. О. Шмемана, а в основній масі народу – той погляд на Літургію, який о. Олександр називав занепадницьким.

Визначено вплив богослов'я о. Олександра на православне літургійне відродження. Зокрема показано, що критична складова в творчості Олександра Шмемана врівноважувалася розумінням необхідності стриманості в реформах. Щоб змінити ставлення християн до літургії Церкви, необхідно повернути її на центральне місце для кожного віруючого, тобто від індивідуалізованого благочестя повернутися до спільного виміру життя.

Також автором проаналізовані шляхи рецепції літургійного богослов'я о. Олександра в академічному західному богослов'ї: римо-католицькому, лютеранському і грецькому православному богослов'ї. Дисертант особливо відзначає рецепцію літургійного реалізму в грецьких богословських школах і парафіях. У Греції принцип співвідношення *lex orandi* і *lex credendi* в контексті літургійного богослов'я прот. О. Шмемана не тільки був прийнятий, але і викликав значні дебати серед православних теологів і духовенства.

Автор слушно зауважує, що літургійний реалізм, пропонований послідовниками Олександра Шмемана має значний емансипаційний потенціал, який дає можливість для початку якісної літургійної реформи.

Високо оцінюючи дисертаційне дослідження А.В. Дудченка і не піддаючи сумніву якість отриманих результатів, необхідно зазначити, що воно не позбавлене певних недоліків.

1. Перш за все, звертає на себе увагу недостатня ясність таких центральних термінів як «спрямованість», «реалізм», «досвід Церкви» і навіть славнозвісний «символ». Ні термінологія Пауля Тіліха, ні «жива реальність» Одо Казела не відповідають на питання про те, що таке реальність у фразі «реальність символу»? Це реальність Воно або «Я»? Поділ на онтологію символу і аллегоричність знака відбувався не тільки на шляхах інтелектуалізації, а й в питанні присутності Особистості і

сходження безликої благодаті, гармонії тощо. Ця тема чомусь обійдена в дисертації, хоча безпосередньо стосується онтології символу і є не менш важливою і актуальною до цього дня. Так, наприклад, на стор. 87 автор пише: *«тайнство укорінене в особі Ісуса Христа»*, але тут же наводить цитату Шмемана, де той, маючи на увазі зустріч особистостей, вважає її умовою *«повернення до нашої первинної природи»*. Тут категорія природи обумовлює онтологічний та епіфанічний сенс поняття «символ», який сам же о. Олександр застосовує до християнського богослужіння і проповідує як первинний. Дисертанту варто було б якщо не вирішити, то хоча б позначити цю проблему. Особливо в контексті тези про те, що *«матерія ніколи не буває нейтральною»* і якщо вона не використовується як засіб спілкування з Богом, *«вона стає носієм і будинком диявольських сил»* (стор. 84).

2. У розділі про богослов'я символу не представлена позиція архімандрита Кіпріана (Керна), з яким був пов'язаний прот. О. Шмеман. Він також відстоював символічне світосприйняття в дусі східних отців. Він виділяв чотири розуміння символу, акцентуючи особливу увагу на останньому, онтологічному його значенні (див. монографію Керна «Антропологія св. Григорія Палами»). Тим дивніше зарахування архімандрит К. Керна на стор. 138 до тих, хто *«також позитивно оцінював метод «ілюстративного символізму» для пояснення літургії»*. Загальну теорію символу можна знайти у Павла Флоренського: *«Символ є така реальність, яка, будучи спорідненою іншому зсередини, по породжуючій її силі, ззовні на цю іншу тільки схожа, але з нею не тотожна ... символіка не вигадую ким би то не було, не виникає через обумовлення, а відкривається духом в глибинах нашого єства»* («У вододілів думки», ч. 1). Детальне розуміння символу відображено і в «Діалектика міфу» А.Ф. Лосева. Про це також не згадується в дослідженні.

3. У роботі не дано ніякої критики концепції онтологічного символу або «літургійного реалізму», яка б допомогла ясніше висловити їх суть і специфіку.
4. На сторінці 84 А.В. Дудченко пише: *«Співвідношення матеріального і духовного світу ми вслід за прот. В. Перевезенцевим [118] називаємо категорією «віднесеності», яка простежується у світогляді о. Шмемана впродовж усього життя. Цей термін запропоновано вживати для означення категорії зв'язку між символом та явленою через нього потойбічною реальністю»*. Тим часом як терміни «віднесеність» і «спрямованість» активно використовувалися ще Плотіном в «Еннеадах» і звідти прийняті в християнський дискурс. І перш ніж відрізнити подібності та відмінності вживання цього поняття у А. Тарковського і О. Шмемана, варто було б розрізнити особливості його вживання у Плотіна і західних християнських містиків.
5. Занадто великий обсяг біографічних даних О. Шмемана (41 сторінка з 170 сторінок тіла дослідження) створює диспропорцію в структурі роботи. Така увага до повного викладу біографії досліджуваного автора не співвідноситься з об'єктом дослідження, яким є богословська спадщина протопресвітера Олександра Шмемана, та предметом дослідження – його літургійний реалізм.
6. В роботі недбало подана класична дискусія про справжність (онтологію) Дарів в Чаші Причастя. Одна згадка про те, що з позиції літургійного богослов'я прот. О. Шмемана протиставлення «символічного» і реального як «природного» і «надприродного» фактично зруйнували справжнє богослов'я символу (стор. 89) не є достатньою підставою залишити без розгляду питання, що хвилювало Церква Заходу і Сходу протягом останнього тисячоліття. Обговорення цього питання уникав сам Шмеман, дисертант міг би звернути на це більше уваги.
7. Також в дисертації дуже слабо прописаний шлях сакралізації повсякденного, який впливає з літургійного реалізму. Сам Олександр

Шмеман тільки частим згадуванням побутової епіфанії (вечір, ресторан, зустрічі, бесіди, самотність тощо) позначає вектор, але не опрацьовує шлях до делокалізації поклоніння («ні на горі, ні в Єрусалиме, а в душі»). Варто було б звернути більшу увагу на цю евристично багату область теології і натурфілософії О. Шмемана.

8. У дисертації не позначені віхи парадигмального зсуву в мисленні сучасних християн в порівнянні з середньовіччям. Емоційне відторгнення о.Олександром Шмеманом середньовічної схоластики, почасти закрило для нього шлях до розуміння середньовічного типу релігійності як цілком гідного. У Шмемана не було спроб розпізнати в схоластів і у церковних керівників настільки ж християнський тип свідомості, як і його власний (тільки один раз він в щоденниках зауважив, що неповоротке єпископське ретроградство утримує Церква від розвалу при спробі реформ).

Підсумовуючи зазначимо, що зроблені зауваження мають рекомендаційний характер для подальшої науково-дослідницької роботи автора і не заперечують концепції і змісту дисертації загалом, не ставлять під сумнів цінності одержаних в ході дослідження результатів.

В цілому вважаємо, що дисертаційне дослідження Андрія Володимировича Дудченка «Літургійний реалізм в богослов'ї Олександра Шмемана» є самостійним, логічно завершеним науковим дослідженням, виконаним на належному науково-теоретичному рівні та має велике практичне значення. За своєю актуальністю, новизною і змістом дисертація повністю відповідає вимогам «Порядку проведення експерименту з присудження ступеня доктора філософії», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 06.03.2019 № 167, та «Вимогам до оформлення дисертації», затвердженим наказом МОН України від 12.01.2017 № 40, іншим актуальним вимогам до дисертацій, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 041 – богослов'я.

**Офіційний опонент,
доктор філософських наук,
старший викладач кафедри «Практична психологія»
Одеського національного
морського університету**

В. М. Рубський

*Підпис завідувача
В. Сиротки*

Л. О. Чубово